

בס"ד

שיעור הגר"א עוזר שליט"א ראש ישיבת אתרי

המתקיים בבית הכנסת "מאור ישראל", בראנד 18, הר נוף

בענין:

כיבוד אב ואם וכבוד זקנו

- תקפ -

נמסר בש"ק פ' יתרו ה'תשע"ט

בש"ק פ' משפטים יאחר השיעור ויחל אי"ה בשעה 21:15 בליל שבת

השיעור יהיה בענין:

"רעהו" בהקדש ובגוי

השיעור יהיה לעילוי נשמת ר' שלמה ב"ר בן ציון זצ"ל ור' שמואל יצחק ב"ר דוד זצ"ל

בברכת שבת שלום

המארגנים

כבוד אב ואם וכבוד זקנו

צד, ו' עה"פ 'בני ובני בניו אתו בנותיו ובנות בניו וכל זרעו': אמר רבי יהודה בר אלעאי, בנות בניו הן כבנים, ובני בנות אינן כבנים. והלא רב יעקב בר ברתיה דרב אחא הוא ועל כן אינו נחשב כבן לכבוד. הנה נקט הגר"א שהטעם לחיוב כבוד זקנו הוא משום דבני בנים כבנים. ויש להקשות על תירוץ זה מכמה פנים:

א. אמנם דברי המדרש מפורשים דבני בנות אינם כבנים, אבל שיטת תלמוד דידן שאין חילוק בין בני בנים לבני בנות, כדאמרינן ביבמות (סב): לענין קיום פריה ורביה שאם הניח בן לבתו, קיים פו"ר משום כללא דבני בנים הרי הם כבנים. ואם כי בירושלמי שם מפורש שרק בבני בנים אמרינן כן ולא בבני בנות, וכן המדרש הנ"ל הולך גם כן בשיטה זו, אבל להלכה הלא נקטו הפוסקים כהבבלי שאין חילוק בין בני בנים לבני בנות. וא"כ קשה לפרש דברי הגמרא בסוטה ברב יעקב שלא לפי שיטת תלמודנו ודלא כהלכתא. [וע"ע ברש"ש ב"ב קי: קיא. בבאור דברי הר"ש בתוס' שם, על פי חילוק זה שבין בנים לבנות. וערשב"ם שם קכה:].

ב. צ"ע בעיקר הסברא דחיוב כבוד זקנו הוא משום דבני בנים כבנים, דהנה כבר כתב המהרי"ק שם, וגם בזה כיוון לספר יחוסי תנאים ואמוראים הנ"ל, דהך כללא דבני בנים כבנים אינו שייך לנידון דידן, וסתמו הדברים.

ובבאור דבריהם נראה דהך כללא מצאנוהו בש"ס רק גבי מצות פריה ורביה כאמור, וגבי אשת כהן שמת בעלה שאוכלת בתרומה כל שהשאירה ממנו זרע, שאף אם השאירה בני בנים אוכלת משום דבני בנים כבנים (יבמות ע.). והתוס' (ב"ב קטו.) נקטו הך כללא גם לענין יבום, שאם השאיר המת בן-הבן אין אשתו עולה ליבום משום דבני בנים כבנים. וכן לענין ירושת הסב, שיש צד בגמרא (ב"ב קנט.) שהנכד יורש את זקנו באופן ישיר [ודנו הראשונים אם נשאר כן למסקנא] - כתבו התוס' שהוא משום סברת בני בנים כבנים. וכ"מ ברשב"ם ובראב"ד בשיטמ"ק (קנט.). ונראה שהמשותף לכל אלו שהם דינים התלוים בהשארות בן בחיים, אזי גם באופן שהבן מת והשאיר בן חי דיינינן כאילו הוא עדיין בחיים שהרי השאיר זרע אחריו, וזהו פירושו של כלל זה 'בני בנים כבנים' - כאילו הבנים חיים וקיימים מחמת בניהם, אבל בדינים התלוים בשם 'בן' או 'אב' לעולם אין הנכד בכלל 'בן' ולא הסבא בכלל 'אב', ורק בענין התלוי בהישארות הזרע, דיינינן את בן הבן כאילו אביו חי [אמור מעתה: 'בני בנים כבנים' (-) כאילו בניו עדיין בחיים] אמרינן, 'כבנים' (דעלמא) לא אמרינן]. אשר על כן, פריה ורביה ואכילת תרומה לאשה שיש לה זרע מכהן, וכן ירושה ויבום - דינים אלו תלויים בהישארות הזרע והמשכיותו, ושפיר דיינינן את בני הבנים כאילו אביהם חי. לא כן לענין כיבוד זקנו, מהי תיתי

א 'ויזבח זבחים לאלקי אביו יצחק'. כתב רש"י עפ"י המדרש (בראשית רבה צד, ה - מאמר רבי יוחנן): חייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו, לפיכך תלה ביצחק ולא באברהם. והנה הרמ"א (בדרכי משה ובהגהותיו ב"ד רמ, כד) הביא דברי מהרי"ק (בשורש מד) שאין אדם חייב בכבוד זקנו. והשיגו ממשמעות דברי המדרש הללו שחייב אדם בכבוד זקנו אלא שחיובו בכבוד אביו גדול יותר. וכן פסק להלכה, שחייב אדם בכבוד זקנו. וכן נקטו הב"ח הש"ך והט"ו.

והגר"א בבאורו שם הביא שתי הוכחות מהגמרא לדברי מהרי"ק שאין חיוב כבוד לזקנו; האחת ממה שאמרו במכות (יב). באב שרצח את בנו, בן הבן נעשה לו גואל הדם [שלא כדין הבן עצמו שאין נעשה גואל הדם להרוג את אביו] ופרש"י שאינו מוזהר על כבודו. ועוד, ממה שאמרו שלהי סוטה (מט.). ברב אחא בר יעקב שגידל את רב יעקב בן בתו, וכאשר גדל ואמר לו: השקני מים, אמר לו 'לאו בריך אנא'. ופרש"י 'ואין עלי לכבדך כבן'. הרי משמע מדברי הגמרא ומרש"י שאין מוטל חיוב על אדם לכבד את זקנו. וכבר עמדו קדמונים על הוכחות אלו (ציינם הגרעק"א בגליון השו"ע ושאר הנו"כ). וקדם לכולם בדין זה ובהוכחות אלו רבי יהודה ב"ר קלונימוס בספרו 'יחוסי תנאים ואמוראים' (בערכים 'רב יעקב' ו'זבולון') שהנכד אינו מצווה בכבוד זקנו. וצריך אם כן ליישב סתירת דברי רש"י אהדדי, שבפירוש התורה משמע שנקט שחייב לכבד זקנו אלא שחיוב אביו עדיף, ואילו בפירושו לגמרא בשני המקומות נקט בפשיטות שאינו חייב לכבד זקנו.

והנה בדברי האחרונים הנ"ל מצאנו כמה אופנים לדחות הראיות הנ"ל. הסוגיא במכות, יש דוחים לומר שהואיל ומדובר בזקנו שרצח הרי אין חיוב לכבדו, וכדעת רוב הראשונים שאין מצות כיבוד לאב רשע, וכפשוטו הסוגיא (בב"מ סב ועוד) ביתומים שהניח אביהם פרה וטלית של רבית, קרי כאן 'ונשיא בעמך לא תאר' - בעושה מעשה עמך. תירוץ זה אינו מיושב כל הצורך משני פנים. האחד, התינתאם היינו מפרשים דברי הגמרא בהורג במזיד, שפיר י"ל דרשע הוא, אך סתימת הל' רוצח) דין זה בהורג במזיד, שפיר י"ל דרשע הוא, אך סתימת דברי הגמרא משמע דמיירי אף ברוצח בשוגג, וזה לא הוי בכלל רשע וכמפורש כן בריטב"א. שנית, לשון רש"י משמע שמפני שהוא בן בנו אינו מצווה לכבדו, ואילו היה בנו חייב לכבד - הרי שאין הטעם מפני רשעתו אלא מפני שהוא זקנו.

עוד יש דוחים, כיון שבן הבן בא לגאול דם אביו, והרי כבוד אביו קודם לכבוד זקנו - על כן שרי להרוג זקנו, ולעולם בעלמא יש חיוב לכבד זקנו. ואמנם תירוץ זה ניתן להאמר בגמרא, אבל לשון רש"י 'ואינו מוזהר על כבודו' משמע שאינו מוזהר עליו מעיקרא, ולא מפני שכבוד אביו קודם.

ב ואת הראיה מסוטה, כתב הגר"א לדחותה עפ"י המדרש (ב"ר ויגש

א ובאב - שמפורש שם בגמרא שאינו נעשה גואל הדם - היינו משום איסור הכאה, משא"כ בזקנו דליכא איסור זה, אין לבוא אלא משום כבוד.

ב ע"ע בשיעור סט, ז.

ומתוך כך נעמוד בעז"ה על החילוק בין כבוד הורים לכבוד זקניו. הנה דעת הרמב"ן והריטב"א (ביבמות ו) מבוארת, שאין בכלל כבוד אב ואם חיוב לשמוע לציוויהם כאשר אין הדבר נוגע להנאתם, שלא שנו בברייתא (קדושין לא): אלא 'מאכיל, משקה, מכניס ומוציא', אבל לא ציות לציווי סתמי. [וכן נראה בדעת הרשב"א שם. ובבהגר"א (יו"ד רמ, לו) דקדק מלשון הרשב"א שיש חיוב ציות לציווי, אלא שאינו דוחה לא-תעשה, והאחרונים האריכו לכאן גדר זה. אמנם ברשב"א ב"מ לב מבואר להדיא כהרמב"ן]. וכן הוכיחו אחרונים מדברי התוס' בקדושין לב.

ובן כתב מהרי"ק (קסו) בנידון אב שהתנגד שבנו יישא אשה מסויימת שחפץ בה, ופסק שאין הבן חייב לשמוע לאביו בזה, ומבואר בדבריו שלשה נימוקים: א. קרוב הדבר להיות כמצוה לעבור על דברי תורה שמצוה לאדם לישא אשה שהוא חפץ בה. ב. כיון דאפילו במקום הוצאת ממון קיי"ל שאין הבן חייב להוציא לכבוד אביו, כל שכן במקום צער כגון זה, למנוע עצמו מלישא את זו שחפץ בה. ג. אין בכלל מצות כיבוד אלא כשיש לאב הנאה מאותו דבר, ולא בציווי שאין לו בו הנאה. [והרמ"א הביא פסק זה להלכה (יו"ד סוס"י רמ) אלא שאין ברור אם נקט להלכה כהטעם האחרון או שמא מחמת הטעמים האחרים פסק].¹

אמנם יש מהראשונים שחולקים וסוברים שגם שמיעה לציווי-סתם בכלל כבוד אב ואם הוא. כן הוכיח הגר"פ פערלא (עשה ט) מהמאירי (ביבמות ו), גבי מה שאמרו יכול אמר לו אביו היטמא או שאמר אל תחזיר, יכול ישמע לו ת"ל 'איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו' - כולכם חייבין בכבודי, ופירש המאירי שמדובר באומר עסוק בכבודי, דאי לאו הכי אלא שאמר לו סתם אל תחזיר אבידה הרי נקרא רשע ואין צריך לכבדו. הרי שחידש המאירי שאף בדברים נעשה 'רשע' שא"צ לכבדו [ויש חולקים על כך. ע' הגהות מיימוניות ממרים ו אות ח - מספר יראים (רכא); סמ"ק עשה קיב. וע' משל"מ גזו"א יא, יט כהמאירי]. ומשמע שבלא טעם זה היה צריך הבן לעשות כמצות אביו הגם שאין לאביו כל הנאה בדבר. וכן הביא מרבנו ירוחם.

ואכן גם בדעת הרמב"ם יש להוכיח כן, שחייב לשמוע לציווי-סתם. שכן הביא דין זה של כאו"א העומד כנגד מצוה או איסור בשתי הלכות (ממרים ו), בראשונה כתב (הי"ב) 'מי שאמר לו אביו לעבור על דברי תורה, בין שאמר לו לעבור על מצות ל"ת או לבטל מצות עשה וכו' הרי זה לא ישמע לו'. ושוב הביא (בהי"ג) 'אמר לו אביו השקני מים ויש בידו לעשות מצוה כו' ואם אין שם אחרים לעשותה יתעסק במצוה ויניח כבוד אביו, שהוא ואביו חייבים בדבר מצוה'. משמע שבהלכה הראשונה מיירי בדבר שאין בו הנאה לאב אלא ציווי סתם לעבור על מצוה או לבטלה, ואעפ"כ לולא שהיתה זו עבירה על דברי תורה היה

ה בשו"ת משיב דבר (ח"ב ו) כתב שאם יש לאב בזיון בנישואין אלו - חייב הבן לשמוע בקולו, שבאופן זה ודאי לא גרע מכיבוד של האכלה. וגם אי"י כאומר לעבור על ד"ת - שהרי אין רשות לבזות ולצער האב כשל כך. ולא הבנתי, הלא במהרי"ק גופא מדבר באופן זה, שרינו על אותה אשה שקלקלה עם הבן בעודה אשת איש והיה בדבר זלזול לאב ולמשפחה כולה. [וכ"כ בשבט הלוי (ח"ב קיא, יז) שמשמע שאף באופן של בזיון כזה, כ"ש שאין איסור בנישואין הצדק עם הבן. והוסיף: 'הוא חידוש בעיני, וצ"ע. וכל פעם שבאה שאלה כזאת לפנינו אני מחמין הדין וממתין אולי יראה הבן צדקת האב אם הוא טוען כבוד משפחה, ואע"פ דהדין עם הבן אם אין פסול מעיקר הדין, ודו"ק].

להחשיבו כאביו, הלא אין הנכד 'בן' ולא הסב 'אב'. וזו סברת ר"י בר' קלונימוס ומהרי"ק שכלל זה אינו שייך בנידוננו.

ועל כל פנים בישוב דברי רש"י ודאי קשה להלום תירוץ זה, שהרי כתב כן על המלים 'לאו בריך אנא' - משמע שעיקר הדבר תלוי בכך שאינו בן, כך לי בן הבן או בן הבת.

תירוץ נוסף אמרו האחרונים, שחיוב כבוד אבי אביו אינו חיוב עצמי אלא משום כבוד אביו [כדוגמת אשת אביו שאינה אמו, שמבואר בכתובות (קג)]. שאין חיוב לכבדה מדאורייתא אלא בחיי האב אבל לא לאחר מותו. ופירש הרמב"ן (בהשגותיו לספר המצוות, שורש ב), מפני שאינו חיוב עצמי אלא משום כבוד האב והנחת רוחו כשמכבדים לאשתו, ולכן הוא רק כל עוד האב חי]. והרי בשתי הסוגיות הנ"ל מדובר לאחר מות האב או האם, הלכך באופן זה אין הנכד חייב בכבוד זקנו. [ואין לשאול הלא מקור הדין במדרש שחייב לכבד את אביו יותר מזקנו, דמשמע שחייב לכבד את זקנו, מיירי לאחר מות האב יצחק - הא ליתא, שהרי הלימוד אינו ממעשהו של יעקב באותה שעה שהקריב לאלקי אביו יצחק, דהוא הקריב סתמא לשם ה', רק הלימוד הוא ממה שכינה הכתוב 'אלקי אביו יצחק' ולא כתב 'אלקי אבותיו אברהם ויצחק' - בא ללמד שכבוד אביו קודם לכבוד זקנו, ולעולם י"ל בחיי האב דוקא].²

וגם על תירוץ זה יש להשיב, שבתשובת הרמ"א (ק"ח) מבואר שחייב לכבד את זקנו גם לאחר מות אביו. וא"כ לשיטתו אכתי ייקשה מהנך סוגיות. וגם סתימת דברי רש"י בשני המקומות אין במשמע שהדבר תלוי בכך שאביו מת, אלא פשוטו משמע שאין מוזהר בכל גוונא.

ג) ופתח הענין מתבאר בדיוק השבו"י (ח"ב צד. ציינו רעק"א בגליון השו"ע שם) מלשון רש"י בסוטה שם בדברי רב יעקב 'לאו בריך אנא' - 'ואין עלי לכבדך כבן'. מדויק מלשונו שכיבוד כבן הוא דאינו חייב, הא כיבוד אחר חייב. והדבר צריך באור. ומה גם שבב"ח ובש"ך שם משמע שהנכד חייב לזקנו בכל הדברים שהאב חייב לאביו, מאכילו ומשקהו וכו'. וא"כ היאך פטר עצמו רב יעקב מלהשקותו מים.

וכדי לבאר הדבר, יש לברר תחילה את מהות מצות כבוד אב ואם,

ג תדע, דאיכא למ"ד (בקדושין ל). שאין הסב מצווה בלימוד תורה לבני בניו, דאינם בכלל את בנינם, ואף למ"ד דמצווה היינו מקרא ד'ולבני בניך'.

אך נראה בדעת הגר"א והאחרונים שאף שאינם כבניו ממש לענין הלכות שבתורה, הרי הם קרובים וחביבים עליו כבניו, וכמו שאמרו בפרד"א (לו) שבני בנותיו של אדם כבניו, מדכתיב 'הבנים בני' הגם שהיו בני בנותיו [ולא אמרו 'כבנותיו' אלא 'כבניו' כי שם אין מדובר על ענין המשכיות וזרעו אלא על יחס קורבה וחבה, לומר שהם דומים וחביבים עליו כבנים. וכי"ב אמרו שם בני אחים כאחים, וגם הוא מענין זה], והכא נמי בן הבן קרוב אצל זקנו כעין בן ומצד זה חייב בכבודו כאילו ילדו ואיכלל גם הוא ב'כבד את אביך'. ולענין זה יש מקום לחלק בין בני בנים לבני הבנות, דלבן הבן יש קורבא יתרה מלבן הבת (ע' ח"ב ב"ב קי שחידש דבן קודם לבת לענין גאולת קרובים שהוא קרוב מן הבת, כשם שקודם לנחלה. וע"ש בגמרא קמג: שנסתפקו אי קרו אינשי לבר ברא 'ברא', וי"ל שבדוקא נקטו בר ברא ולא בר ברתא).

ויש להעיר שבספר חרדים (מ"ע התלויות בפה ד, י) כתב שהחיוב לכבד זקנו וזקנתו מפני שבני בנים הרי הם כבנים, וכתב שמשמע שהוא מדאורייתא, וגם כתב שה"ה בהורי אמו.

ד יש מפרשים הלימוד מכך שהקריב על מזבח שבנה יצחק אביו בבאר שבע ולא על מזבח שהיה לו בחברון שבנה אברהם, מכאן שחייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו. אך גם לפירוש זה הלא אין מדובר על חיוב כבוד ממש אלא על הנהגה ראויה לבוא למקום אבותיו להקריב שם [או לעבוד את ה' בהתיחסות מיוחדת של אלקי אביו, כענין 'זה א' ואנוהו אלקי אבי וארומננהו]. וא"כ הנהגה כזו ודאי שייכת כלפי זקנו אף לאחר מות האב.

צריך להישמע לו.¹ ויש לעיין בטעם שיטה זו, ומהי נקודת המחלוקת בין הראשונים.

ובספר המקנה (בקדושין שם) צדד ששמיעה לציווי-סתם מחויבת משום מורא ולא משום כבוד, דהמריית ציווי האב בכלל לא יסתור את דבריו² הוא.¹ וזה יישב הא דתני (ל): 'איש אמו ואביו תיראו', אין לי אלא איש, אשה מנין כשהוא אומר תיראו הרי כאן שנים, א"כ מה ת"ל איש - איש סיפק בידו לעשות אשה אין סיפק בידה לעשות מפני שרשות אחרים עליה. והלא קרא במורא מיירי, והמורא הוא בשב ואל תעשה כמו אל ישב במקומו ואל יסתור את דבריו וכד', וא"כ מאי 'אין סיפק בידה לעשות' איכא במילי דמניעה. ופירש דמיירי בכגון קיום ציווי האב בדבר שאין לו בו הנאה, דמשום כבוד ליכא ורק משום מורא איכא ובכלל מורא ד'לא יסתור את דבריו' הוא, וזה משכח"ל שאין בידה לעשות. ואכן כבר הקשה קושיא זו הר"א מזרחי (קדושים), מאי 'אין סיפק בידה' שייך במורא. ותירץ המהר"ל בגור אריה כתירוץ הזה, שמצוה עליה אביה לעשות דבר בעלמא, שחיובה משום מצות מורא ואם היא נשואה פטורה מעשייה זו שרשות אחרים עליה.³

ואם כי הדברים ניתנים להאמר בדעת המאירי ורבנו ירוחם, אולם נראה להוכיח מדברי הרמב"ם שהציות לציווי האב נכלל במצות כבוד, שכן בהלכות גולה ואבדה (יא, יט) כתב ראה את האבדה ואמר לו אביו אל תחזירנה - יחזיר ולא יקבל ממנו, שאם קבל מאביו נמצא בעת שקיים מצות עשה של כבוד את אביו ביטל עשה של השב תשיבם ועבר על לא תוכל להתעלם⁴ - פשטות דבריו מיירי בצווי סתם בלא קבלת הנאה ישירה ממניעת ההחזרה, ואעפ"כ מבואר שלולא הטעם המסויים, שייכת כאן מצות 'כבוד'. [אמנם המ"מ שם הלך בדעת רבו הרשב"א ופירש שמדובר באומר לו עסוק בכבודי, אבל סתימת לשון הרמב"ם נראה שכוונתו כדבריו הנ"ל בהל' ממרים שם. ובגוף דברי הרמב"ם שהוצרך לטעם דעשה ול"ת שלא כדבריו בהל' ממרים, כבר האריכו האחרונים ואכ"מ].

ואמנם כן מוכחת שיטת הרמב"ם להדיא, דכלל הרמב"ם במצות 'כבוד' אף דברים שאין בהם הנאה ונחת רוח לאב כלל, כגון עמידה

1 אם כי לענ"ד אינו מוכרח, דהרמב"ם סתם ונקט כעין לשון הברייתא 'כול אמר לו אביו היטמא', ולעולם יש להעמיד שיש לאב תועלת כלשהי בעבירתו או יש לו צער אם לא יעשה הבן אותו דבר. אלא דבהי"ג הוסיף שאף כשהאב לא ציווהו כלל לעבור על מצוה אלא שבשעה שהבן בא לכבוד את אביו עומדת בפניו מצוה אחרת - מצות כיבוד נדחית מפניה אם א"א לעשות השניה ע"י אחרים. [ויתכן שבאופן הקודם שהאב יודע ואמר לו להדיא להיבטל מהמצוה, אף אם אפשר לעשותה ע"י אחרים אין חיוב כיבוד מעיקרא בציווי כזה. ואין זה מוכרח].

2 ובמחזור ויטרי (עמ' 725) הגירסה: 'לא יעבור על דבריו'.

3 צ"ע בגוונא שנצרכת לסתור דברי אביה לצורך כבוד בעלה וכד', דמריהטת הדברים נראה דפטורה ממורא אף בעשיית מעשה. וכן יש לשמוע מהא דלולא קרא ד'תיראו' לחייב נשים במורא ס"ד דפטורות אף הפניות משום הנשואות אין סיפק בידן (ע' קדושין לה. ורש"י) - משמע דאלו שאין סיפק מיהת פטורות לגמרי. ולפי"ז יש לקיים דרשת הגמרא על אופן כזה של מורא ואין ראייה לענין ציווי סתם. [ואין סיפק] אינו רק חוסר פנאי אלא אימת אחרים עליה. ערש"י שם], אלא דממילא שמענו מינה גם לענין כבוד [ובכבוד הוא מלתא דשכיחא, לכך פרש"י להא מלתא על כבוד].

4 וע"ע בחדרים (א, כו) שכוונת הדרש על כבוד וכדרך הגמרא דאם אינו ענין למורא נהנה ענין לכבוד של מאכל ומשקה ושירות.

5 וכן בספר חרדים (מ"ע התלויות בידיים ה, ג), הכליל במצות הכבוד החיוב לקיים כל דברי אביו ואמו, מלבד אם יאמרו לו לחטוא.

מפניו (ממרים שם ה"ג), הגם שאין אביו רואה זאת; הנשמע בדבר אביו למקום, לא יאמר מהרוני בשביל עצמי אלא מהרוני בשביל אבא וכיו"ב, לעולם יכלול בכלל דבריו שהוא חושש בכבוד אביו ושמתיירא ממנו (ה"ד); חייב לכבדו אף לאחר מותו, אומר: 'כך אמר אבא מרי אני כפרת משכבו' או 'זכרונו לחיי העולם הבא' (ה"ה) - הרי בכל אלו אין האב יודע בדבר ואינו מקבל הנאה ואעפ"כ הבן מחויב לכבדו. ומשמע מלשונו שכל זה בכלל חיוב כבוד דאורייתא [ע' בבאור הגרי"י פ"ש שם שחקר בדיון כבוד לאחר מותו אם הוא מדאורייתא, ומפשטות דברי הרמב"ם נראה שהוא מדאורייתא].

ואם כן, מהו גדר מצות הכבוד להרמב"ם - נראה שהדברים מפורשים בדרו"ל ובראשונים ובאחרונים. ונלך ונתחקה אחר מקור הדין מן המאוחר למוקדם; כתב בספר חיי אדם (ז, ג): 'הכיבוד הוא במחשבה ובמעשה ובדבור... שמכבדם בלבו שהם חשובים בעיניו ובלבו, דהיינו שידמה בעיניו שהם גדולים ונכבדי ארץ, אף שבעיני שאר בני אדם אינם חשובים כלל, וזה עיקר כיבוד'. ומקור הדברים בספר חרדים (מצוות התלויות בלב א, לה. וז"ל: 'ואם הכבוד בדברים ובמעשה בלבד ולא בלב הרי משה אותם לו שהם נבזים ומאוסים בעיניו כמוהו רק מכבד אותם כפה מפני שהש"י צוה - אלא על כרחך... יכבד בעיניו שידמה בלבו שהם גדולים ונכבדי ארץ שזהו עיקר כבודם, ומתוך כך ודאי יכבדם בדבור ובמעשה'; 'ונראה דעיקר מצות כבוד בלב דהא רחמנא לבא בעי בכל מצוה, ועוד הרי השוה ית' כבודם לכבודו והוא ית' נתרעם בפיו ובשפתיו כבדוני ולבם רחוק ממני כלומר שעיקר כבודי בלב'). הרי שעיקר הכבוד הוא רחישת הכבוד בלב כלפי אביו ואמו וביטוי בדברים ובמעשים.

ונראה שמפורש כן במכלתא (יתרו) 'כבד את אביו ואת אמך - שומע אני בדברים, תלמוד לומר כבד את ה' מהונך - במאכל ובמשתה ובכסות נקיה. פירוש, יכול נפרשו רק כמשמעו הראשוני, כבוד בדברים שהוא עיקר הכבוד, ת"ל וכו' פירוש, גם שימושים ועשיית חפציהם בכלל החיוב הוא [כלימוד מ'כבד' שנאמר בו 'מהונך']. תדע שכך פירושו [ולא שחזור בו מההנחה המוקדמת לומר שהכבוד אינו אלא במאכל וכד' ולא בדברים], שכן כתב הרלב"ג (שם) שעיקר כבוד אב ואם בדברים, ומציין שם שמכבד גם לאחר מותו, ובמשאו ובמתנו, ובעמידה מפניו - הרי הם שלשת אופני הכבוד הנ"ל שאין בהם הנאה ותועלת לאב. ועוד כתב שהשורש השני שנכלל גם הוא ב'כבד', שמאכיל ומשקה וכו' וכמו שנאמר כבד את ה' מהונך. יעו"ש. והדברים מוכיחים בעליל שהם בנויים על המכלתא הנ"ל. ומבואר שכך הוא פירשה, דבדברים היינו עיקר הכבוד, וממנו מסתעף גם כן עשיית צרכים [שהוא לא עיקר משמעות 'כבד' אלא מדרשא, דהא 'כיבוד' לחוד ו'שימוש' לחוד].

והדברים מבוארים בסוגיית הגמרא (בקדושין לא:), שהביאה שתי ברייתות בענין הכבוד, האחת 'ת"ר מכבדו בחייו ומכבדו במותו. בחייו כיצד, הנשמע בדבר אביו למקום לא יאמר שלחוני בשביל עצמי כו', במותו כיצד היה אומר דבר שמועה מפניו לא יאמר כך אמר אבא אלא כך אמר אבא מרי הריני כפרת משכבו וכו'. ולאחר מכן הביאו ברייתא נוספת 'ת"ר איזהו מורא ואיזהו כיבוד כו' כיבוד מאכיל ומשקה מלביש ומכסה מכניס ומוציא' - הרי לנו שני עניני הכבוד דאורייתא [הראשון הוא עיקר פשוטו של מקרא והשני שמענו מדרשא - כמבואר במכלתא ברלב"ג ובחרדים הנ"ל]. ומובנת אם כן שיטת הרמב"ם שיש חיוב לשמוע בקול אביו גם בלא נתינת הנאה, כי הוא משום מתן חשיבות וגדולה.

שמים שהרי האב שותף עם הקב"ה ביצירתו, 'השם אבינו הראשון והמוליד אבינו האחרון', ולכך הוקש כבוד ההורים לכבוד המקום". ומאידך מבואר בספר החינוך שענין המצוה משום הכרת הטוב למולידיו שטרחו ויגעו בו כמה יגיעות. וכן איתא בירושלמי (ריש פאה ופ"ק דקדושין) שהכבוד לאב ואם הוא 'פריעת חוב'. וא"כ הרי מוטעם שהם הן שתי הפנים שבמצוה; בין אדם למקום, בכך שמכיר ומוקיר את אלו שעשאוהו. ובין אדם לחברו - ענין הכרת הטוב ופריעת חוב.

וא"כ לפי מה שהראנו שענין הכבוד כפול הוא, מתן גדולה ושימוש, יש לומר שכפילות זו מסתעפת ובאה משתי הפנים האמורים; מתן כבוד וחשיבות וגדולה, אף בלא הנאת האב וקבלתו תועלת כלשהי, זה שייך לחלק שבין אדם למקום שהרי הוא נוגע לבן כשלעצמו ללא 'פריעת חוב' לאב, ודומיא דכבודו של מקום שאינו צריך לכלום. ואילו שימוש ועשיית צרכים שייך יותר להכרת טובה ופריעת חוב.

ובזה ארווחנא לתרץ כמה דברים. הנה דעת הרמב"ם (ממרים ו, יא - יג - וכפי שכתב הטור בשמו. ו"פ בשו"ע) שחייב אדם בכבוד אביו רשע. ואילו הטור (יו"ד רמ) הקשה מהסוגיא בב"מ (סב.) הנ"ל שאין חיוב כבוד אלא ל'עושה מעשה עמך' (וכן הביא הרמ"א להלכה). ובלחם משנה תירץ דלאחר מיתה שאני שאינו חייב. ואין מובן מה חילוק יש בדבר והלא כבוד האב הוא בין מחיים בין לאחר מיתה. אך להאמור הטעם מובן, כי הכיבוד שלאחר מיתה הוא רק מצד הפן דבין אדם למקום ולא משום הכרת הטוב ופריעת חוב שהרי אין האב המת מקבל כלום בכבוד זה, ומאידך החיוב בכבוד רשע [להרמב"ם], מסתבר שהוא רק משום פריעת חוב אבל לא משום בין אדם למקום, דאין זה כבוד שמים לכבוד הרשע - הלכך בהצטרפות שניהם, רשע ולאחר מותו דליכא לא הא ולא הא - פטור לגמרי.²²

ויסוד זה לשמוע מדברי הגרעק"א בתשובה (סח) שדן אם יש חיוב להשמע לציווי האב לאחר מותו. והעיר דמחד מציינו מכבדו בחייו ומכבדו במותו וכו' ומאידך מציינו דאין חייב בכבוד אשת האב לאחר מות האב ופירש הרמב"ם משום שחיוב זה נובע מחמת האב הלכך אין חיוב לאחר מותו. הרי דאין כבוד לאחר מיתה. ומחמת כן חילק בין דבר גדולה וכבוד בעצמותו, כגון לומר אבא מרי וכד' - זה שייך בין בחיים בין לאחר מיתה, ואילו דבר שאינו כבוד וגדולה מצד עצמו רק משום עשיית נחת רוח לאביו או מניעת צער, זה שייך רק מחיים. ולאור זאת חקר בגדר החיוב להשמע לציווי האב, אם מצד מורא, או מצד מתן גדולה וחשיבות - הרי זה שייך גם לאחר מיתה. ואם משום עשיית נחת רוח לאביו שאמר ונעשה רצונו - אין חיוב לאחר מיתה. והוכיח מדברי הב"י (ביו"ד שעו) שיש חיוב לשמוע לציווי סתמי גם לאחר מיתה.

והרי לפי האמור מבוארים היטב שני עניני הכבוד, ומקורם ברור במכלתא ובראשונים.

יא ובזה יש לפרש מה שאמרו (בקדושין לא): רב יוסף כי הוה שמע קל כרעא דאמיה אמר איקום מקמי שכינה דאתיא. הרי שאף בשעת הכיבוד לאמו משהו לנגד עיניו כבוד שמים באותו מעשה. [וי"ל מעין זה שהוא הטעם ל'זיובה וזבחים לאלקי אביו יצחק' ו'אלקי אביו וארממנהו' הנ"ל, שאף בשעה שעובד לקב"ה, משהו את אביו לנגד עיניו ומכבדו על שהביאו לכך].

יב ומובן לפי"ז מה שאמרו (בפסחים נו.) שהודו לחזקיה המלך שגור עצמות אביו. ופרש"י בסנהדרין (מז). דמשום כבוד אב ליכא כיון דאינו עושה מעשה עמך. וקשה על הרמב"ם [ואף לדעת החולקים ופוטרים מכבוד, כתב הש"ך (רמ סק"כ) שאסור לבזות] - אך לפי האמור ניהא שברשע החיוב הוא רק משום לתא דבין אדם לחברו, אבל לא לאחר מיתה.

מעתה יש לעיין בשיטת הרמב"ם וסיעתו. שאין לומר שהם חלוקים על עיקר יסוד זה המפורש בדרוז"ל כאמור, ומלבד זאת הרי מפורש ברמב"ם (יתרו) שעיקר פשט הכיבוד היינו נתינת גדולה וחשיבות, שכן פירש האמור בדברות אחרונות 'כבד את אביו ואת אמך כאשר צוך ה' אלקיך' ולא פירש היאך - אלא כאשר צוה בכבוד ה' בדברות שלפניו, 'אנכי ה' וגו'', כך הכבוד המחויב לאב ואם: 'שיודה בו שהוא אביו ולא יכפור בו לאמר על אדם אחר שהוא אביו, ולא יעבדנו כבן לירושתו או לענין אחר שיצפה ממנו, ולא ישא שם אביו וישבע חי אבי לשוא ושקר'. והוסיף הרמב"ם: 'וינסו בכלל הכבוד דברים אחרים, כי בכל כבודו נצטוונו' - הרי דבריו ברורים [כדברי נכדו הרלב"ג] שעיקר הכבוד הוא בהכרת הלב ובהתנהגות המחויבת ממתן גדולה וחשיבות ליוצרו עושיו, ועוד נכלל בו ענין שימוש מעשי.

ואם כן, על כרחך אתה אומר שזה שכתב הרמב"ם בחדושו שהכבוד הוא בדבר שיש בו הנאה לאב ולא בציווי בעלמא, סברתו מסויימת לענין שמיעה לציווי, שכל שאינו נוגע לתועלת האב אין הציות בכלל הכבוד. ודעת הרמב"ם שאף זה בכלל הכבוד ומתן חשיבות, להישמע לקול אביו הגם שאין האב נהנה מכך. אבל בכל שאר ענינים ודאי מודו כולי עלמא שעיקר הכבוד אינו נוגע דוקא למילי דהנאה ושימוש, ואף כשהאב אינו רואה ואינו יודע כלל מחויב הבן לכבדו בדברים וליתן לו גדולה וחשיבות כמו לגדולים ולנכבדי ארץ.

ד זכינו אם כן לשני עניני כבוד המחויבים מדאורייתא; מתן גדולה וחשיבות, ועשיית שימושים. ויש להמתיק טעם לשני ענינים אלו, על פי מה שחקר המנחת-חינוך (לג) האם מצוה זו מוגדרת כבין אדם לחברו או בין אדם למקום. ונפקא מינה אם העובר על מצות כבד מחויב לבקש מחילה מאביו ואמו כשאר חטאים שבין אדם לחברו, אם לאו [כשלא פגע וזלזל בהם, שאז מחויב כמובן לבקש מחילתם כשאר אדם הפוגע בחברו]. והנה כתב החזקוני שחמש דברות ראשונות שנזכר בהם שם השם - מצוות שבין אדם למקום המה, וחמש אחרונות - שבין אדם לחברו. וכ"ה בקצרה ברמב"ם (והובא בפירוש הטור עה"ת). הרי שכא"א בכלל המצוות שבין אדם למקום היא. ומאידך הרמב"ם בפירוש המשניות (ריש פאה) כתב שכל המצוות המנויות במשנה שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה, מצוות שבין אדם לחברו הן, שלכך מקבל שכרו גם בעולם הזה מדה כנגד מדה על שהטיב עם בני אדם בעולם הזה, ובכלל זה כיבוד האבות. ואמנם בספר יראים מנה מצוה זו בין שאר המצוות שהעובר עליהן רע לשמים ורע לבריות. הרי שיש בה שתי פנים.

ויבואר היטב עפמש"כ הרמב"ם שיש במצות כבוד האב מעין כבוד

י נראה לבאר בדעת הרמב"ם ודעימיה דלעולם איכא מצוה בשמיעה לאב, וכמדויק מלשון הרמב"ם 'אין עיקר כבוד אלא מה שאמרו...'. וזה מורה דמ"מ איכא מצוה בשמיעה אלא שאינו הכבוד האמור בתורה. ונראה שהכוונה על צד השלילה, שאם אינו נשמע לו בחנם הרי זה זלזול. ואולם אם מפני סיבה מוצדקת אינו נשמע לו, אין כאן זלזול כלל [ונקט מהר"ק דה"ה כשחפץ לישא אשה מסוימת ואביו מתנגד, אם אינו נשמע לאביו אין זה מראה על זלזול בו. ושמוא זו גם כוונת הריטב"א 'למה ישמע לו אפילו בדברים של רשות' - כל שעושה כן מפני סיבה מוצדקת. ולפי"ז אין צריך לומר שיש מחלוקת בין הראשונים, ודוק]. וזהו מה שמבואר בראשונים שאם אמר לו אל תחזיר אבידה פשיטא שאין לו להישמע לו, שכיון שאינו כבוד בחיוב אלא על צד השלילה, א"כ ההימנעות כאן אינה מורה על זלזול אלא על שמירת המצוה. [ואדרבה, אם נמנע מלהשיב בגלל האב, אין זה כבוד האב שבוטלה מצוה על ידו (וגדולה מזו יש בספר חסידים (שלח) שמצוה על הבן להניח אביו טורח במלאכה אם עי"כ מונעו מחטא. ומשמע שגם זה בכלל הכבוד). ובכך ניהא דיוק הגר"א ברשב"א דאיכא מצוה בשמיעה מ"מ אינה דוחה מצוה, עם דברי הרשב"א בב"מ 'דאין לאביו כבוד כשאינו מחזיר'].

(יתרו) שלכך מצינו שנקרא אברהם 'אב' כלפי יעקב, 'אלקי אברהם אביך', ונראה הטעם כנ"ל משום היותו שותף ביצירתו. אבל חיוב 'פריעת חוב' מסתבר דליכא בזקנו [שלא שמענו חובת הכרת טובה למי ששותף ביצירת אדם שגמל לו חסד], ואם הדברים כנים הרי יוצא שחיוב הכבוד לזקנו עניינו רק במתן וגדולה וכבוד בדברים שהוא עיקר הכבוד כנ"ל, אבל שימוש ועשיית צרכים - שהוא משום לתא דבין אדם לחברו - אינו אלא באב. ואם כן הרי מתורצים דברי רש"י בפשיטות שאינו חייב לכבודו כבן המאכיל ומשקה לאביו, משא"כ את זקנו אינו חייב להשקותו מים, דהא חיוב כבוד של שימוש שהוא משום לתא דפריעת חוב לחברו ליכא בזקנו.

אלא שמדברי הב"ח והש"ך משמע שחייב אדם בכבוד זקנו בכל אותם חיובים שחייב לאביו, גם האכלה והשקאה וכד'.

על כן נראה שאף כי חייב לכבוד זקנו גם במילי דשימוש, אך זהו רק משום כבוד אביו, שבכך שמכבד את אבי אביו ע"כ נהנה אביו ונעשה לו נחת רוח, ובכלל חיובא ד'בין אדם לחברו' שכלפי אביו.

נמצא לפי"ז שחיוב של גדולה וחשיבות לזקנו - מצד עצמו הוא [אם כי חיוב של אב עדיף טפי, שהוא שותף ישיר ביצירתו], וחיוב דשימוש - משום נחת רוח לאביו.

[והנה בספר לוויית חן (ויגש, ציינו הגרעק"א) הקשה מדוע כבוד אביו קודם לכבוד זקנו והלא הנכד והבן חייבים בכבודו, וכשם שאמרו אבא אומר השקני מים ואמא אומרת השקני מים, מניח כבוד אמו ועוסק בכבוד אביו, שאתה והיא חייבים בכבודו (אם לא שנתגרשו ששקולים הם). ויפה תירץ בהגהות נחלת צבי (רמ, כב) שסברא זו שייכת רק כהכרעה בחיובים שקולים כגון כבוד אביו וכבוד אמו, אבל כאן שכבוד אביו עדיף מכבוד זקנו, לא מהני מה שאביו חייב בכבוד הזקן להעדיף כבוד זקנו על כבוד אביו, דמה לו ולחיובו של אביו.

ולפי המבואר הרי הדברים מבוארים בכל צד; מבחינת החיוב ד'בין אדם לחברו' לזקנו, אין זה חיוב עצמי אלא משום כבוד אביו, ובדאי אין לו להניח כבוד אביו ולעסוק בכבוד זקנו. ומחמת חיוב ד'בין אדם למקום' של חשיבות וגדולה, סו"ס כבוד אביו עדיף שהוא שותף ישיר ביצירתו, ואין סברת 'שאתה והוא חייבים' שייכת בשאינם שקולים].

והשתא מתורצת סתירת דברי רש"י, שבזקנו אין חיוב כבוד 'כבן' כלומר אותו חיוב של הכרת טובה כמו בן על אביו ואמו שטרחו ויגעו בו הרבה, וגם אם חייב בכל זאת להאכילו ולהשקותו (כהב"ח והש"ך), זהו רק מצד עשיית נחת רוח וכבוד האב, וכיון שכן הרי כשהאב מת אין הנכד מחויב להשקות את זקנו. והם הם דברי רב יעקב לזקנו 'לאו ברך אנא', הלכך ליכא חיוב עצמי ד'בין אדם לחברו' המחייב להשקותו. ואם משום החיוב שמכח אמו, הלא אמו מתה ואין לבוא מטעם נח"ד לאם. וכן בהיה דמכות הרי אין לבוא עליו לכבוד זקנו אלא משום לתא ד'בין אדם למקום' ומתן גדולה וחשיבות, דמשום לתא דבין אדם לחברו הלא אביו מת - הלכך כשהדבר נוגע לדין תורה של גואל הדם, הרי כבוד המקום מתקיים בכך שיקויים הדין [אף אם רשות ולא מצוה], על כן נעשה הנכד גואל הדם לזקנו.

ה) עוד יש לבאר על פי האמור את דברי הריב"ש (רכ) שאף כי הרב או האב שמחלו על כבודם כבודם מחול (קדושין לב.), אבל אין רשות לבזותם גם אם מחלו. ויש לעיין, בשלמא לענין כבוד הרב ניהא, כי אמנם יכול למחול על כבודו ד'תורה דיליה היא' (כמו שאמרו בגמרא (שם), אבל אינו בעלים למחול על בזיון התורה, אך באב אין מובן הטעם שלא יוכל למחול על בזיונו. ויש מהאחרונים שרצו לפרש שאפשר למחול על 'כבוד' אבל לא על 'מורא' הלכך בזיון אסור. אך מלבד שבחינוך (ריב) מבואר שגם על מורא אב ואם מועילה מחילה, גם מוכח כן מדברי הגמרא (שם), במעשה דרב הונא קרע שיראין בפני רבה בנו לבדוק אם ירתח. ומקשה ודלמא רתח [ופרש"י ואמר לאבונה מידי בריתחיה] וקעבר אלפני עור וגו', ומתרץ דמחיל ליה ליקריה. הרי שמועילה מחילה גם על מורא, דהא לא מיירי התם בכבוד אלא בדיבור שאינו הגון דהיינו חסרון מורא. [הטו"א (מגילה כח) תמה על הריב"ש מסוגיא זו דמשמע דמהניא מחילה אף לענין בזיונו. אך תמיהתו תמוהה, דודאי לא נחשד רבה לבזות אביו אלא מראה לו פנים של כעס וכד', מידי דאית ביה חסרון מורא]. ואם כן צריך להבין מדוע אין מועילה המחילה לענין בזיון.

ויש ליישב בהקדם דברי הגרי"ז (הל' ת"ת) שדן לחדש בשיטת הרמב"ם שמחילת רבו מועילה רק כלפי דיני הכבוד המיוחדים לרבו מובהק, אבל לא למחול על מילי דכבוד תלמיד חכם דעלמא. וביאר בטעם החילוק כי כבוד רבו הוא חיוב כלפיו ומש"ה נחשב הוא כבעלים למחול על כבודו, ואילו כבוד תלמיד חכם הוא כלפי התורה ולא כל כמיניה למחול עליו. ואמנם כבר עמד הגרי"ז שבשו"ע מפורש שמועילה מחילה אף לענין כבוד ת"ח. ואף שכבוד התורה אין ביד אדם למחול - אך טעם הדבר נראה כי אמנם אין הוא בעלים על כבוד התורה אך כיון שמחל הרי אין כאן פגיעה מעיקרא בכבוד, כי רצונו הוא כבודו.

והנה לענין מחילת האב על כבודו, איתא בשאלתות דרב אחאי (קא) שמועילה מפני שהאב בעלים למחול על כבודו. ועתה נחזי אנן, דהתיינח כלפי החיוב ד'בין אדם לחברו' שחייב לאב כהכרת טובה ו'פריעת חוב', שפיר חשיב האב בעלים למחול על כך, אבל בחלק ש'בין אדם למקום' [שודאי ישנו במורא, ולפי מה שנתבאר אף בכיבוד יש פן זה], אמאי תהני מחילה להרשות לבן לפגוע בכבודו ובמוראו, והלא הבן מחויב זאת לשמים - ובהכרח הטעם שכבודו מחול הוא מפני שאין כאן פגיעה בכבוד מעיקרא, כי אדרבה רצונו של האב הוא כבודו, וכלשון הירושלמי (הובא בתוס' קדושין לא:): גבי אם רבי ישמעאל שהיה שותה מימי רחיצת רגליו ואמרו חכמים רצונה הוא כבודה.

וביזו שכן הרי נתבאר חילוק הריב"ש, כי אמנם מועילה מחילה הן בכבוד הן במורא, אלא שלענין הפן ד'בין אדם לחברו' מועילה המחילה מפני שהוא כבעלים למחול על כבודו, אך הלא כלפי הפן ד'בין אדם למקום' אין המחילה מועילה אלא עד כמה שאנו דנים את קיום רצונו ככבודו כאמור, וא"כ לענין בזיון נקט הריב"ש שאין שייך לומר שזהו כבודו, ועל כן אין מועילה מחילה לבזותו.

ו) לאור כל האמור, נשוב לעיין בדיון כבוד זקנו. הנה רש"י כתב שאינו חייב לכבודו 'כבן'. והיה מקום לפרש שאינו כבן דאית ביה תרתי, מתן חשיבות וגדולה למי ששותף ביצירתו, והכרת הטוב דבין אדם לחברו, אלא חובת הכבוד בזקנו הוא רק משום היותו שותף במידת מה ביצירתו ומצד זה הריהו כאביו מולידו, וכדברי הב"ח (רמ) שחיוב כבוד זקנו הוא משום שהוא שותף ביצירתו. וע' בפירושו רבנו מיוחס